

مقاله پژوهشی

مطالعه معماری گوی مچید (مسجد کبود) تبریز برای تطبیق با مرتضی‌های انجام یافته

احمد نژاد‌ابراهیمی*

آیلار جوادپور^۱

۱. استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

گوی مچید (مسجد کبود) تبریز به عنوان تنها بنای معماري باقیمانده از ارسن مظفریه دوره ترکمانان قره‌قویونلو، ویژگی‌های معماري خاصی دارد و در مطالعه تاریخ معماري برای شناخت معماري مساجد ايراني از اهميت ویژه‌ای برخوردار است. ديدگاه‌های متفاوتی به لحاظ تقاضات در فرم معماري و خاستگاه طرح آن ارائه شده و به الگوبرداری از معماري مناطق ديگر تأكيد شده است. شناخت ما از معماري بنای اوليه فقط از طریق استناد تاریخی است چراکه در طول تاریخ عواملی طبیعی و انسانی به كالبد معماري آن آسيب‌های جدي وارد كرده بود و بنای امروزی حاصل عملیات حفاظتی و مرمتی در طول پنجاه سال گذشته است. بدین منظور سؤالات پژوهش چنین طرح شده است: چه ارتباطی بين فرم و پلان گوی مچید با مساجد ايراني وجود دارد؟ و روند شكل‌گيری و انجام عملیات‌های مرمتی گوی مچید چیست؟ هدف از این پژوهش ارائه دیدگاه‌هایی در رابطه با خاستگاه معماري گوی مچید و تحليل و بررسی الگويی از معماري مساجد ايراني، چهار ايوان در پلان مسجد است، كه به چگونگي بهره‌برداری و نمود آن در فرم گوی مچید دست يابيم و همچنین با توجه به ویژگی‌های بيان شده در استناد تاریخی روند عملیات مرمتی صورت گرفته با آن ارائه شود. روش تحقيق مورد استفاده روش توصیفی - تحليلى بود و با مطالعه استناد، مدارك، تصاویر و ياداشت‌های باقیمانده از گذشته و مرمتگران آن در کنار بازدیدها و برداشت‌های ميداني بوده است. نتایج تحقيق نشان داد كه على رغم تلاش‌های انجام یافته استه توسيط برخی از پژوهشگران نسبت به انتساب اقتباس ایده اولیه معماري اين مسجد به دیگر فرهنگ‌ها، فرم و پلان گوی مچید خاستگاهی ايراني دارد، كه به گونه‌ای متفاوت الگوي مساجد ايراني چهار ايوان در آن ارائه شده است. در تعميرات و مرمت‌های انجام شده به منظور حفاظت و نگهداری از گوی مچید عملیات در بخش تزيينات بنا ظاهرًا همسو با مبانی به جلو رفته است ولی عدم پیروی از مبانی نظری يکسان، وجود تشتت آرا در مرمت‌ها دیده می‌شود. در بخش مرمت معماري، هندسه و تناسبات ویژگی‌های ساختار اولیه بنا رعایت نشده است و هیچ توجه و مطالعه‌ای برای آن در نظر مرمتگران نبوده است.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۷

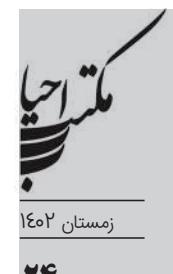
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

وازگان کلیدی

گوی مچید تبریز، ترکمانان قره‌قویونلو، ارسن مظفریه تبریز، معماري ترکمانان

زمستان ۱۴۰۲

۲۴

* نویسنده مسئول: .ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir .۰۰۴۱۳۵۵۳۹۲۰۸

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

مقدمه

از آنجا که معماری بنای گوی مچید به نسبت بناهای پیشین ویژگی‌های منحصر به فردی داشته و به نوعی متفاوت‌تر از طرح‌های شناخته‌شده در مساجد ظهور یافته است، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ معماری ایران دارد. حتی بعد از ساخت گوی مچید نمونه مشابه به آن یا طرحی برگرفته از آن در معماری مشاهده نمی‌شود. شناخت بیشتر ویژگی‌های معماری گوی مچید به شناسایی معماری ترکمانان قره‌قویونلو، خاستگاه و مسیر تحولی آن کمک می‌کند. ارزش‌ها و ایدئولوژی تأثیرگذار آنها بر آثارشان در حکومت کوتاه‌مدتشان به گونه‌ای بوده است که از جایگاه ارزشمندی در تاریخ معماری برخوردار شده است. علاوه بر آن چنین شناخت و بررسی در ادامه برای عملیات حفاظتی و مرمتی لازم برای گوی مچید و پیرامونش تأثیر بسزایی خواهد داشت. هدف از این پژوهش ارائه دیدگاه‌هایی در رابطه با خاستگاه معماری گوی مچید و تحلیل و بررسی الگویی از مساجد ایرانی، چهارباغون در پلان مسجد و دست‌یافتن به چگونگی بهره‌برداری و نمود آن در فرم گوی مچید است. همچنین با توجه به ویژگی‌های بیان شده در اسناد تاریخی ارتباط عملیات مرمتی صورت‌گرفته با آن بررسی شود. در حالی که تنها منبع اطلاعاتی موجود از گوی مچید اسناد و نوشته‌های تاریخی است چرا که بر اثر آسیب‌های جدی واردہ به ارسن مظفریه بر اثر عوامل طبیعی و انسانی، اطلاعات کمی، آن هم از خرابه‌های مانده از مسجد قبل از عملیات مرمتی است.

روش تحقیق

برای دستیابی به اهداف و پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهش روش توصیفی - تحلیلی مورد استفاده قرار گرفته است. با توصیف تاریخچه و معماری ارسن مظفریه از طریق اسناد و مدارک کتابخانه‌ای سعی در معرفی و شناسایی ویژگی‌های معماری این مجموعه تاریخی ارزشمند شده است تا با بیان نتایج پژوهش‌های پیشین و بررسی ویژگی‌های معماری گوی مچید به شناختی از طرح معماری اولیه آن دست یافته و با تحلیل یافته‌ها نتایج را ارائه کرد.

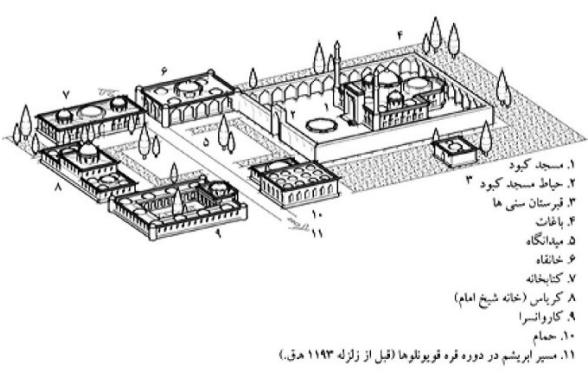
۰ ارسن مظفریه تبریز

مجموعه مظفریه اثری از دوران ترکمانان قره‌قویونلو در تبریز بود، که به دلیل آسیب‌های واردہ در طول تاریخ، از این مجموعه تنها ویرانه‌های گوی مچید باقی مانده بود. مجموعه در زمان ساخت بیرون دروازه خیابان، کنار جاده تاریخی کهنه خیابان قرار گرفته بود (وهابزاده، ۱۳۸۵، ۲۴۲). همچنین پیروی و کبیرصابر به قرارگیری محوری از جاده ابریشم در میدان مجموعه مظفریه اشاره کرده‌اند (پیروی و کبیرصابر، ۱۳۹۵، ۱۸). در دوره ترکمانان با ساخت این مجموعه و مجموعه صاحب آباد مراکز مهم در شرق و شمال شهر، بازار

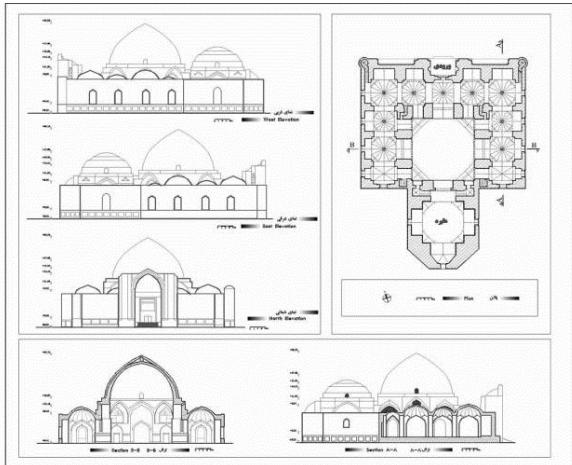
به عنوان مرکز شهر به سمت این دو کانون مهم توسعه یافته است (محمدزاده و منصوری، ۱۳۹۷، ۱۹). این مجموعه از آثار جهانشاه از مهمترین حکمران قره‌قویونلوها در پایتختشان تبریز به حساب می‌آید (جوادی، ۱۳۵۲، ۹۰). که بعداً در دوره آق قویونلوها دختر جهانشاه اقدام به اتمام و ساخت بناهایی از مجموعه کرده است. (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماريان، ۱۴۰۰، ۸). عمارت مظفریه براساس اسناد تاریخی و تحلیل‌ها، به عنوان مجموعه مذهبی - آموزشی ساخته شده بود که در دوره ایلخانی چنین بناهایی معروف به ابوبالبر بودند (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۰). این مجموعه در راستای کارکرد شامل عناصر مختلفی بود. مانند مسجد، مقبره، صحن، حوضخانه‌ها، مدرسه، کاروانسرا، خانقاہ، قنات، اتاق‌های زمستانی و تابستانی و غیره (تصویر ۱) که به نام سازنده‌اش ابوالمظفر جهانشاه نامیده شده بود (وهابزاده، ۱۳۸۵، ۲۱۶؛ حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۱ و ۹۴). به توصیف لیزا گلمبک از آثار دوره درخشان ترکمانان در تبریز جز گوی مچید آثاری باقی نمانده است که باید همسان با سمرقند تیمور و هرات شاهرخ دانست (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴، ۶۲).

۰ گوی مچید

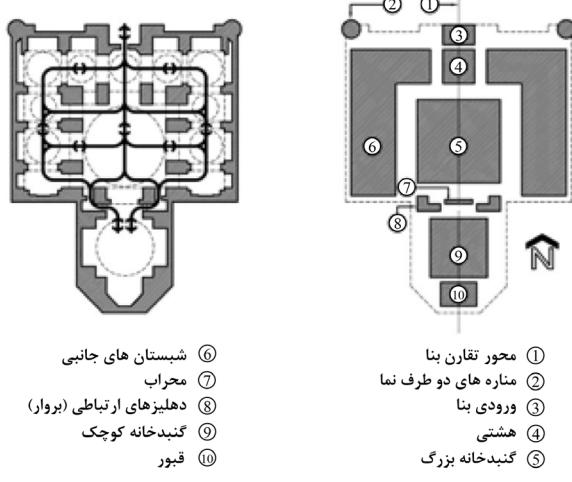
گوی مچید به لحاظ فرم معماری و تزیینات بخش اعظمی از هنر ترکمانان را در خود جای داده است (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۱). زمان ساخت و بانی بنا بر اساس کتیبه و اسناد به پیش از تاریخ ۸۷۳ ه. ق. می‌رسد. ابن کربلایی در توصیف آورده است «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند عمارتی است در کمال لطفت و نیکوبی موسوم به مظفریه از مآثر ابوالمظفر جهانشاه پادشاه ابن قرایوسف بن توره مش بن بیرام خواجه ترکمان و این طبقه را قره‌قویونلو و بارانی نیز گویند گویا این عمارت بسعی و اهتمام حرم محترم وی خاتون جان بیگم آنارالله بر هانها بنا شده ...» (ابن کربلایی ۵۲۴، ۱۳۸۳). ساخت مسجد به مدیریت عزالدین قاپوچی بود (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳، ۹۴) و به نوشته حسین

تصویر ۱. طرح بازسازی و فرضی مجموعه در دوره قره‌قویونلوها در پژوهشی دیگر. مأخذ: کبیرصابر، مظاهريان و پيروی، ۹۰، ۱۳۹۳.

تصویر ۲. پلان، مقاطع و نمای‌های گوی مچید. مأخذ: حق پرست و نژادپرایمی، ۱۳۹۳، ۹۱.

تصویر ۳. روابط بین فضاهای گوی مچید. مأخذ: کبیر صابر، مظاہریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۱.

اقتباس از گونه‌ای مساجد عثمانی است» (سلطان‌زاده، ۱۳۸۹، ۱۶۷). خاستگاه پلان گوی مچید به شکل دو گنبد پشت به پشت و بدون حیاط را به سیر تکامل نمونه‌های مشابه آن در معماری عثمانی چون زاویه بابا پوستین در ینی شهر، مسجد خداوندگار و یشیل جامع بورسا و غیره نسبت می‌دهند (تصویر ۴)، (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۳۸). همچنین به دلیل طرح پلان این نگرش مطرح می‌شود.

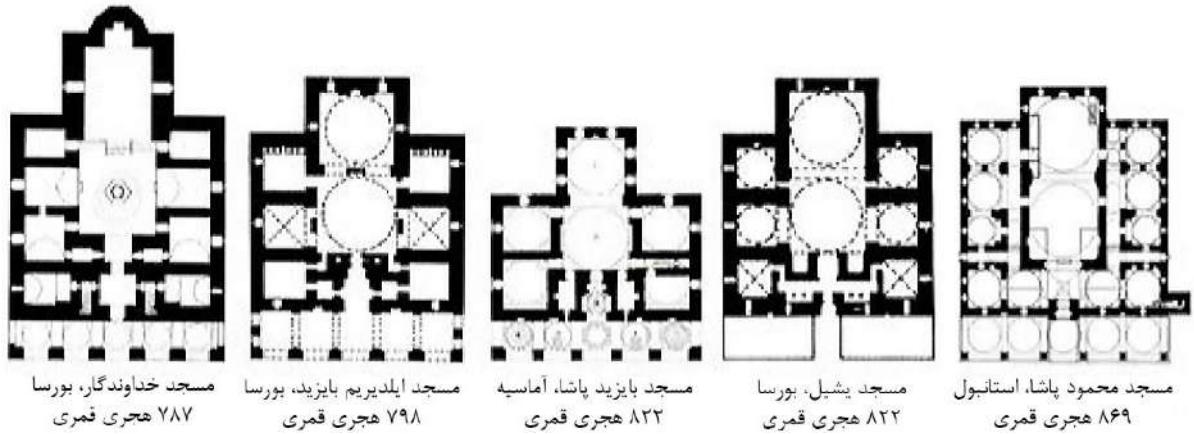
قابل ذکر است روابط اقتصادی و فرهنگی قره‌قویونلوها با عثمانی به گونه‌ای بوده است که از مسیر کاروانی تبریز - بورسا همواره تجار و هنرمندان بسیاری رفت و آمده داشته و در نظر مورخان ترک‌های عثمانی برای یادگیری هنر و معماری به تبریز آمده و معماران تبریزی هم برای ساخت، خطاطی و کاشیکاری برخی از بنای‌های مهم و سلطنتی به شهرهای عثمانی می‌رفتند (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰، ۹ و ۱۰). این ادعای خاستگاه از معماری

ابن کربلایی خاتون جان بیگم استادکارهای مهم تبریز را برای ساخت ارسن مظفریه به کاخ فراخوانده است و از بین آها خواجه علی بن عثمان (علی کوچچی) را برگزیده است (Seçgin, 2013, 1026) کاشیکاری اش در ترکی به گوی مچید، در فارسی به مسجد کبود معروف است. هنر کاشیکاری در این مسجد از الاترین نوع آن در جهان اسلام یعنی به شیوه معرق با کاشی‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، سیاه، سفید و بهره‌گیری از طرح‌های متعدد اسلامی تجلی یافته است (گلستان قرآن، ۱۳۷۹، ۲۱). یحیی ذکاء (۱۳۶۸) در این رابطه چنین گفته است: «این سبک کاشیکاری قابل ستوجه با ترکیب‌های هندسی، ویژه هنرهای زمان سلجوقی و مغول نیست و برتری بسیاری بر آنها دارد» (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۸۶). شایان ذکر است که بنای گوی مچید در ترکیب با مقبره به همراه عناصر پیرامون، حوضخانه‌ها، صحن و رواق ساخته شده است. این مقبره خانوادگی محل دفن شخص جهانشاه، همسر و فرزندانش بوده است (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۱۴).

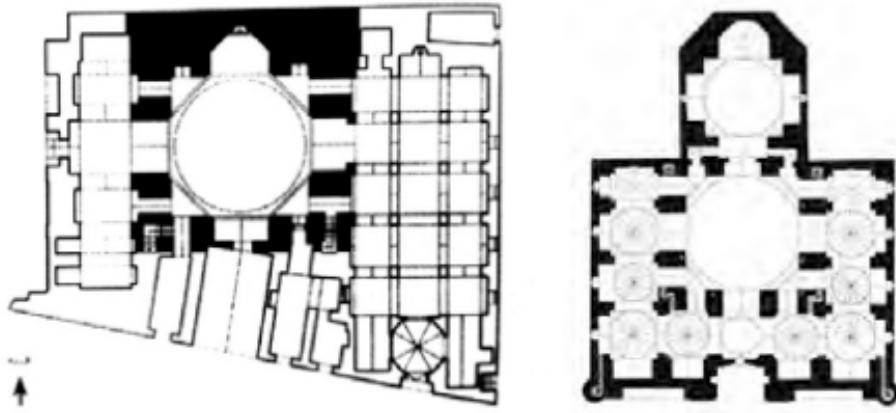
وبیژگی‌های معماری گوی مچید

گوی مچید با دو گنبدخانه متصل به هم بزرگترین آن متعلق به مسجد و دیگری متعلق به مقبره (در جنوب بنا) و مناره‌های طرفین سردر یا ایوان ورودی بدون میانسرا ساخته شده بود. و صحن رو به روی سردر ورودی آن به عنوان حیاط مسجد حساب می‌شده است (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده، و معماریان، ۱۴۰۰، ۱۲). ورودی به مسجد از طریق ایوان ورودی در شمال بنا و دسترسی به مقبره پس از ورود به مسجد از طرفین محراب بوده است (تصاویر ۲ و ۳).

با توجه به ویژگی‌های پلان و تزیینات گوی مچید، سچگین آن را از مهمترین بنای‌های تاریخ معماری ترک شمرده، و نماینده مکتبی در چارچوب مناسبات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دانسته است که در سیاری از بنای‌های همدوره‌اش بازتاب هایی دیده می‌شود (Seçgin, 2013, 1026). به لحاظ فرم پلان تی معکوس و حجم خاصش متمایز از نمونه‌های معماری مساجد ایرانی است، به صورت فشرده و معماری توده بنا شده که با وجود ارتباط محدود فضاهای داخلی با پیرامونش، تعامل بصری زیبایی با فضای اطرافش داشته و سازگار با اقلیم تبریز طراحی شده است (کبیر صابر، مظاہریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۶ و ۱۰ و ۱۳). تقارن معماری در بنا را باید به تناسبات معماری تیموری مناطق خراسان و ماوراء النهر نسبت داد (انصاری و نژادپرایمی، ۱۳۸۹، ۳۹). از طرفی ارطغرل اوکتن (۲۰۱۴) پلان مسجد را به بنای ربع رشیدی در تبریز نسبت می‌دهد که فراتر از هنر تیموری بوده است (Ökten, 2014, 376). سلطان‌زاده معتقد است «طرح و اجرای تزیینات مسجد برگرفته از هنر ایرانی است اما در مورد خصوصیات طراحی

تصویر ۴. پلان‌های برخی مساجد دو گنبدی آناتولی در دوره عثمانی پس از فتح بورسا. مأخذ: کبیر صابر، مظاہریان و پیروی، ۱۶، ۱۳۹۳.

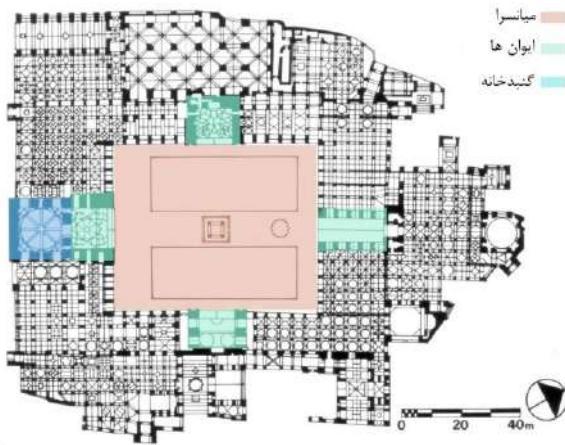

تصویر ۵. راست: مسجد - آرامگاه کبوط تبریز (۸۷۳ ه.ق.). مأخذ: دهقانی تفتی، مدرس زاده و مظاہریان، ۱۴۰۰. چپ: مسجد شاه ولی تفت (۸۷۰ ه.ق.). مأخذ: دهقانی تفتی، مدرس زاده و مظاہریان، ۱۴۰۰.

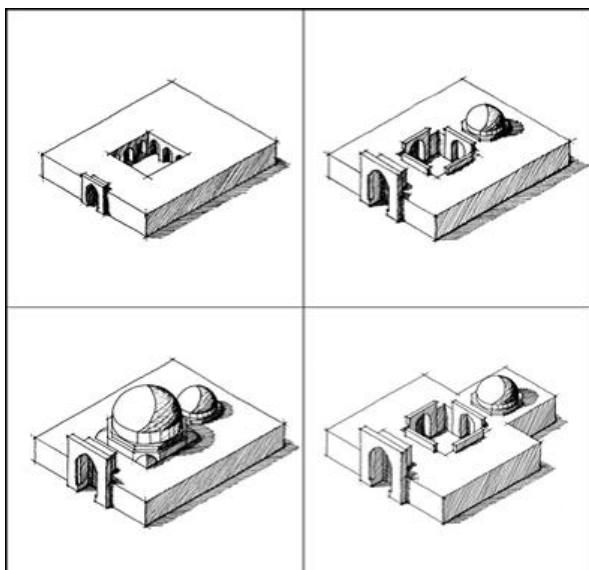
عثمانی به دلیل تشابه شکلی با مساجد هم دوره در آناتولی بوده است. یحیی ذکاء (۱۳۶۸) در مورد فرم معماري مسجد، مراودات فرهنگی و اجتماعی بین ایران و آناتولی در قرن ۹ ه. ق. را مسبب این تشابه دانسته و مسجد یشیل بورسا را برگرفته از معماری گوی مچید احتمال داده است (ذکاء، ۱۳۶۸). البته با توجه به پلان تی‌شکل گوی مچید این نوع طرح به ویژه در قرن ۱۴ میلادی در برخی بناهای معماري بیگنشین‌های ترک آناتولی و بیشتر در دوره عثمانی استفاده شده است (Seçgin, 2013, ۱۰۳۰). در دوره عثمانی تزیینات کاشیکاری در بناها بخصوص در نمای خارجی استفاده نشده است (کبیر صابر، مظاہریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۷ و ۱۵). دستاورد پژوهشی در این رابطه «به شباهت گوی مچید با مساجد آناتولی به لحاظ فرم دو گنبدی اذاعان داشته و به لحاظ ساختار، کالبد، سازه و کاشیکاری (معرق) هم وامدار معماري ايراني بوده که بدین ترتيب فرم وارداتي در تركيب با عناصر فرهنگ معماري ايراني، چهره‌های ايراني به خود گرفته است.» (همان، ۲۱). در نظر سچگين «به طور کلي می‌توان گفت اين رویکردها بر اساس شباهت در فرم پلانی است که بناها از نظر خطوط بیرونی از خود نمایان می‌کنند.» (Seçgin, 2013, 1031). به نقل از مودون فرم و

عثمانی به دلیل شباهت شکلی با مساجد هم دوره در آناتولی بوده است. یحیی ذکاء (۱۳۶۸) در مورد فرم معماري مسجد، مراودات فرهنگی و اجتماعی بین ایران و آناتولی در قرن ۹ ه. ق. را مسبب این تشابه دانسته و مسجد یشیل بورسا را برگرفته از معماری گوی مچید احتمال داده است (ذکاء، ۱۳۶۸). در تاریخ اشاره شده است «تیمور در برگشت به سمرقند از جنگ، گروهی همراه نقاش علی بن الیاس علی با خود برد است، و بعداً همین شخص مأمور ساخت مسجد یشیل بورسا شده که استاد کارهای تبریزی هم همراه او کار کرده‌اند.» (Seçgin, 2013, 1030). پیرنیا (۱۳۸۳) هم شباهت اندک با معماري مساجد عثمانی در بورسا قبول داشته اما دليل قطعی برای الگوبرداری ندانسته است، بلکه برگرفته از مسجد شاه ولی تفت و مسجد شیخ لطف‌الله را برگرفته از گوی مچید دانسته است (تصویر ۵)، (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۶۶).

برخی از محققین به شباهت گوی مچید به مسجد شاه اصفهان و اولو جامی (مسجد اولو) و ان از بناهای قره‌قویونلو هم اشاره می‌کنند (Seçgin, 2013, 1030). شیلا بلو و جاناتان بلوم به احتمال يکی بودن معمار مسجد امام مشهد با گوی مچید اشاره کرده‌اند، که معمارش شناخت و ارتباطی با معماري

تصویر ۶. نمود الگوی چهارایوانه به مرور زمان در پلان مسجد جامع اصفهان ق. تاریخ بنای اولیه. مأخذ: نگارندگان. ۱۵۶

تصویر ۷. مقایسه عناصر معماری گوی مچید با الگوی ساده مساجد ایرانی. مأخذ: کبیر صابر و امجد محمدی، ۱۳۹۸.

که به وضع رقتباری درآمده چیزی باقی نمانده است. اما آنچه باقی مانده بقدرتی زیبا و از نظر هندسی قابل استفاده است که گروه باستان‌شناسی ایران تصمیم گرفت تا جایی که ممکن است آن را به همین صورت حفظ کرده یعنی دست به تجدید ساختمان گنبد بزرگ روی پایه‌های تکان خورده و بی‌استحکام و تکمیل کاشیکاری هایی که امروز نمی‌تواند بسازند نزند.» (تصویر ۱۳)، (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی).

مرمت مربوط به گوی مچید به منظور حفظ کتیبه‌ها و آثار توسط سازمان ملی حفاظت آثار باستانی از ۱۳۱۸ شروع که سردر اصلی تعمیر شده و برخی از دیوارها توسط اسماعیل دیباچ و حاج ابوالقاسم معمار بین ۱۳۲۷-۱۳۲۸ بازسازی می‌شود (گلستان قرآن، ۱۳۷۹، ۲۱). در تعمیرات شروع شده

قالب شکل‌دهنده یک بنا در کل دستاورد فرایندی است که به صورت پیدا و پنهان تحت تأثیر ایده‌ها و مقاهیم مختلف با ریشه در گذشته بوده است (دهقانی تفتی، مدرسزاده و عماریان، ۱۴۰۰، ۷). شاید در نگاه اول به لحاظ وجود گنبد دوتایی در ساختار گوی مچید و نمونه‌های دو گنبدی مساجد در دوره عثمانی و خاستگاه ترکمانان قره‌قویونلو از آناتولی به این نتیجه رسید که الگوی مسجد برگرفته از آنها بشد. اما با توجه به سیر تحول و ویژگی‌های معماری مساجد ایرانی در طول تاریخ که ثمرات آن ورود و الحاق ایوان به پلان مساجد بوده است می‌توان به دستاورد دیگری رسید. الگوهای مساجد ایرانی بر این اساس به الگوهای چهارایوانی گنبددار، دوایوانی، دوایوانی گنبددار، تکایوانی، تکایوانی گنبددار، شبستانی دسته‌بندی شده است (تصویر ۶). اگر همین الگوهای رایج در فرم و پلان مساجد، چهارایوانی گنبددار را با طرح گوی مچید تطبیق دهیم به نکته حائز اهمیتی می‌توان دست یافت. این الگو به صورت کلی به صورت تک گنبدی در پلان شامل فضای مرکزی به عنوان میانسرا با ایوانهای چهارگانه اطراف و گنبدی (گنبدخانه) در پشت یکی از ایوان‌ها به سمت قبله طراحی شده است.

کبیر صابر و امجد محمدی (۱۳۹۸) اظهار داشته‌اند گوی مچید با پلانی فاقد میانسرا که گنبد ببروی میانسرا ایوانی چهارایوانی قرار داشته، با کاهش سطح تماس با بیرون و حداقل بازشوها همان‌گونه با اقلیم طراحی شده است (کبیر صابر و امجد محمدی، ۱۳۹۸، ۹۸ و ۹۹). با در نظر گرفتن الگوی مساجد ایرانی و تحلیل اجزای پلان گوی مچید می‌توان دریافت که الگوی مساجد ایرانی به گونه‌ای دیگر تجلی یافته است (تصویر ۷؛ جدول ۱).

مطراقچی در سفرش به ایران همراه لشکر عثمانی قرن ۱۶ م. قدیمی‌ترین تصویر مسجد را به نمایش می‌گذارد. که گنبد روی گریو ساقه استوانه‌ای مشاهده می‌شود، و احتمالاً فرم اولیه چنین بوده است (تصویر ۸). قابل ذکر است در معماری دوره تیموری گنبد سروی شکل بلند روی ساقه کشیده استوانه‌ای از برترین نوادری‌های دوره است (کبیر صابر، مظاہریان و پیروی، ۱۳۹۳، ۱۲). با تطبیق گنبدهای روی گریو دوره تیموری و مینیاتور مطراقچی از گوی مچید و با توجه به تناسبات گنبدهای کناری آن می‌توان دریافت گنبد اولیه متفاوت با گنبدی است که در طی مرمت اجرا شده است (تصاویر ۹ و ۱۰) (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۴۰). در قرن ۱۷ م. در ترسیم شاردن از تبریز هم می‌توان وضعیت گوی مچید را مشاهده کرد (تصویر ۱۱).

• مرمت گوی مچید

گزارشی از آندره گدار معمار و باستان‌شناس فرانسوی در رابطه با گوی مچید سال ۱۹۲۸ م. بر جا مانده است: «از این مسجد عالیقدر غیر از چند پایه و قسمتی از دیوار خارجی و جبهه آن

جدول ۱. تطبیق گوی مچید و نمونه مسجدی با الگوی چهارایوانی با تک گنبد. مأخذ: نگارندگان.

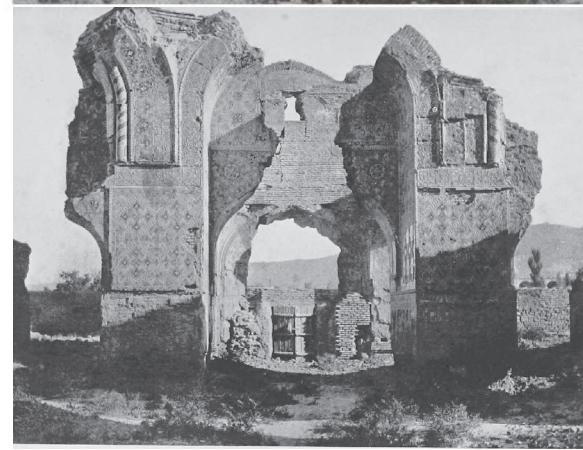
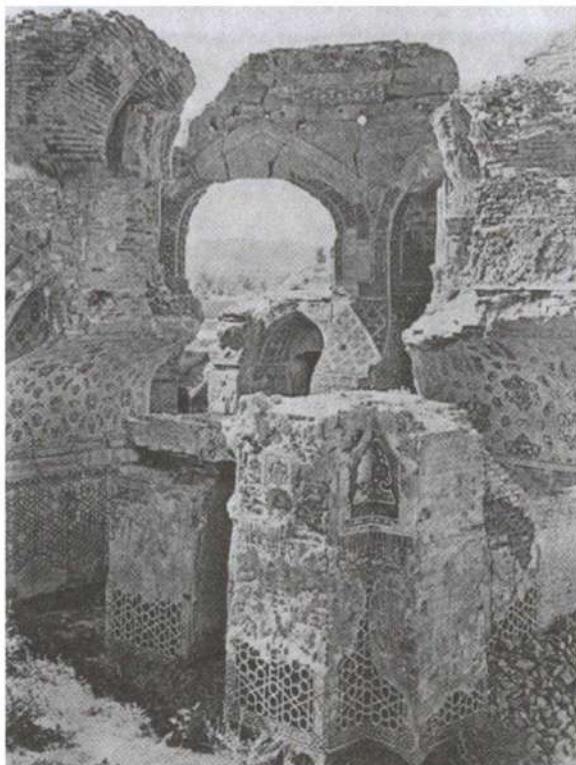
نمونه مسجد ایرانی و اسلامی	مسجد ارسن مظفریه (دوره ترکمانان قره قوبونلو)	گوی مچید تبریز
مسجد جامع اردستان		
(۱) میانسرا (۲) ایوان‌ها (۳) گنبدخانه	(۱) گنبدخانه بزرگ به عنوان میانسرا (۲) چهار طاق اطراف گنبدخانه بزرگ به عنوان ایوان‌ها (۳) گنبد مقبره به عنوان گنبدخانه	
ایوانچه و یا طاق‌های طرفین ایوان‌های اصلی	طاق‌های طرفین طاق‌های اصلی	
شیبستان‌های طرفین گنبدخانه	محل شیبستان‌های طرفین ناموجود	

برنامه تعمیر طبق جدول ۲ دسته‌بندی شده بود و عملیات زیر نظر اسماعیل دیباچ و حاج ابوالقاسم معمار انجام یافت. به توصیف دیباچ «تعمیر و حفاظت مسجد تا ۱۳۵۲ ادامه یافته، ولی با وجود انجام تعمیرات به دلیل نفوذ رطوبت از فضای باز گنبدها، یخیندان و اختلاف دما کاشیکاری‌های ازاره‌ها فرو ریخته بود که به منظور اهمیت حفظ آثار تصمیم به پوشش سقف‌ها گرفته شده است. در ادامه مطالعه فونداسیون برای تحمل نوع پوشش آغاز شده و برای انتخاب معمار گنبد مقبره و شیبستان مطالعاتی برای مناسب‌ترین پوشش شناخته شده در سطح ایران انجام شده تا معمار، هماهنگ و مناسب با معماری و ظرافت‌های این بنا اجرا کند. استاد رضا معمار اهل تبریز عهددار اجرای گنبد مقبره به صورت دوپوش گسته و گنبد شیبستان بزرگ دو پوش بهم پیوسته (به دلیل پرهیز از ارتفاع زیاد و تأثیر بر بخش‌های قدیمی و سبکی بارهای وارد) شده است. از اوایل سال ۱۳۵۲ عملیات آماده‌سازی و احداث گنبد آغاز شده است» (وهابزاده، ۱۳۸۵، ۲۳۴ و ۲۳۵).

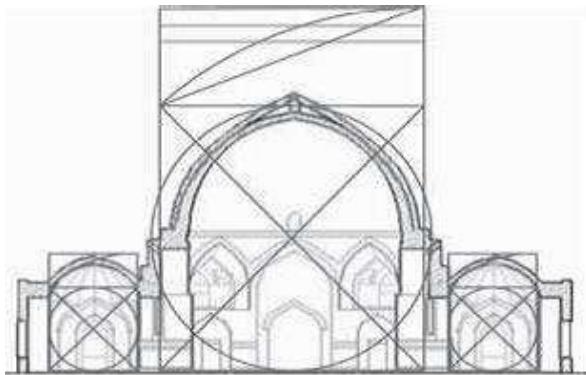
تصویر ۸. گوی مچید در مینیاتور مطرافقچی ناصوح. مأخذ: مطرافقچی نصوح، ۱۳۷۹.

برای مانع شدن ریزش و خرابی بیش از حد سردر، آن را ترمیم و شکاف‌هایش را مسدود کرده و با بازسازی طاق پشت سردر و محدود کردن آن با دیوارهای جدید مسجد ساده و کوچکی تشکیل دادند (وهابزاده، ۱۳۸۵، ۲۳۰). براساس دستور کار

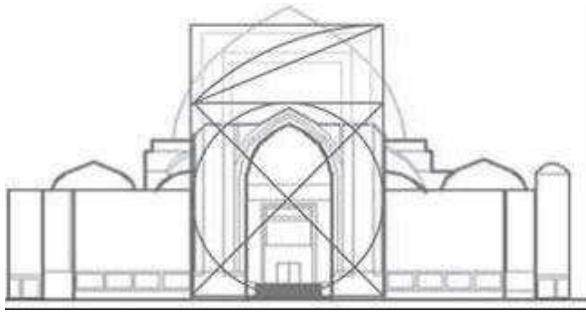

تصویر ۱۳. وضعیت مسجد پس از زلزله مخرب. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.

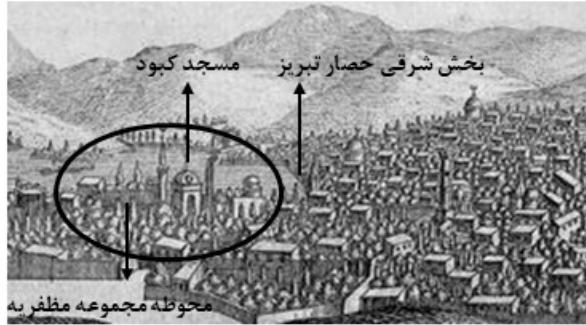
مسجد نشان می‌دهد (جدول ۴)، مرمت‌کنندگان با گزینش شیوه سنتی مرمت گنبد علاوه بر بارگذاری بیش از حد روی سازه تاریخی، فرم تاریخی مسجد را مخدوش کرده‌اند. هر چند استدلال مرمت‌کنندگان این بوده است که با این روش توانسته‌اند کاشی‌های مسجد را حفظ کنند. ولی در عمل ارائه شکلی متفاوت با شکل تاریخی شده است و این عمل به گونه‌ای بوده که مانع از مطالعه برای امکان ارائه شکل اصلی شده است. و عدم ارائه نشانه‌ها و علائم برای مرمتی بودن این بخش‌ها به نظر می‌رسد کمتر کسی متوجه تاریخی نبودن این بخش‌ها به نشود. با تطبیق تصاویر مرمتی نشان می‌دهد با توجه به اینکه برای بارگذاری لازم بود تا پایه‌های گنبد استحکام لازم را داشته باشد، بخش زیادی از کاشی‌ها و آثار باقی‌مانده نیز تخریب شده است.

تصویر ۹. تناسبات در مقطع گوی مچید. مأخذ: انصاری و نژادابراهیمی، ۴۰، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۰. تناسبات احتمالی سردر اولیه به نسبت سردر مرمت شده. مأخذ: انصاری و نژادابراهیمی، ۴۱، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۱. ترسیم شاردن از تبریز (قرن ۱۷ م.). مأخذ: حق پرست و نژادابراهیمی، ۹۱، ۱۳۹۳.

تصویر ۱۲. طرح بازسازی فرم عماری گوی مچید براساس اسناد و تصاویر. مأخذ: کبیر صابر، مظاهریان و پیروی، ۱۲، ۱۳۹۳.

جدول ۲. دسته‌بندی برنامه تعمیرات. مأخذ: نگارندگان براساس وهاب‌زاده، ۱۳۸۵.

ردیف	موارد تعمیرات
۱	مسوده کردن شکاف و درزهای شبستان بزرگ - مرمت دیوارها و رومی‌ها
۲	تجدد ساختمان دیوارها، رومی‌ها، دهانه طاق‌های اطراف شبستان بزرگ تا بالای تیزه طاق‌ها (وجود قسمت عمدۀ آن) جز گنبد آن که مطابق وضع قدیم بدون کمترین اختلاف از لحاظ معماری - حفظ کاشیکاری موجود - بخش‌های جدید بدون کاشی - ساخت مصالح آجری نوساز مطابق آجرهای قدیمی
۳	احیاء جبهه شمال: تجدید ساختمان پایه‌ها، رومی‌ها، چشمۀ طاق‌های طرفین سردر اصلی مسجد، طاق‌های رومی و پوشش‌های جدید مطابق نمونه‌های قدیمی بدون اختلاف جزئی
۴	رفع وضع نامناسب مسجد با این تعمیرات، افزایش وسعت دهليز ورودی، باقی‌گذاشتن پوشش شبستان بزرگ، ترمیم آثار شبستان کوچک، حفظ سنگ‌های مرمر به دلیل نیاز به بررسی بیشتر
	هرگونه اقدامی نظری ساخت و غیره در محوطه اراضی اطراف مسجد زیر نظر و موافقت اداره کل باستان‌شناسی

جدول ۳. مشخصات اجرایی گنبد. مأخذ: نگارندگان.

قطر	ارتفاع	پوشش	شیوه اجرا
۱۶/۳۵ متر	- ۱۹/۷۰ متر از کف داخل تا زیر پوشش داخلی	فاصلۀ بین دو پوسته ۲/۱۰ متر با حساب ۳۲ دایره گنبد به ۳۸ پوشش‌ها (هر کدام ۳۸ سانتی‌متر)	تقسیم طول
۱۹/۲۰ متر	- ۲۲/۶۰ متر از کف داخلی تا تیزه طاق جناغی	گنبد داخلی ۱۱/۰۴ متر	بخش که یک در
بیرونی	- ۲۴/۶۰ متر از کف بیرون تا تیزه پوشش بیرونی	پوشش بیرونی	میان برای حفرۀ خشکاشی خالی شده.

جدول ۴. مقایسه تطبیقی مشخصات بنای اولیه مسجد با وضعیت آن بعد از عملیات مرمتی. مأخذ: نگارندگان.

مشخصات	مسجد اولیه	مسجد بعد از مرمت
خاستگاه طرح گنبد	در ادامه گنبد سرویشکل بلند روی ساقۀ کشیدۀ استوانه‌ای دوران تیموری	گزینش شیوه ستی مرمت گنبد پرهیز از ارتفاع زیاد و بارگذاری بیشتر پرهیز از تأثیر بر بخش‌های قدیمی
مشخصات گنبد	گنبدی روی گریو (ساقۀ استوانه‌ای)	دوپوش به هم پیوسته اجراشده روی پایه‌ها با گوشه‌سازی
ویژگی‌های معماری	مناره‌های مرتفع سردر کمارتفاع	مناره‌های مرتفع سردر مرتفع

در رابطه با کاشیکاری‌های گوی مچید تعمیر تزیینات و کاشیکاری‌ها هم در ۱۳۷۵ اولویت‌های مرمتی آن به شرح زیر دسته‌بندی شده بود (جدول ۵). آنچه در مرمت‌های کاشیکاری‌ها و به‌طور کلی تزیینات مسجد دیده می‌شود، عدم تأثیر زیبایی‌های هندسی و کاشی‌های خود باشد، تحت تأثیر مرمت‌ها قرار گرفته است. که عدم وجود شیوه اقدام یکسان در این خصوص کاملاً مشهود است. عدم ارائه اسناد کافی برای پژوهشگران در کار بنا موجب شده است که این امر تشديد شود. مطابق منشورهای بین‌المللی مرمت، لازم است در کنار بخش نشده است. در بخش مرمت کاشی‌ها، تکمیل کامل با رنگ عین به عین، بازسازی با تفاوت رنگی، عدم تفاوت رنگی و عدم بازسازی در دوره‌های مختلف مرمتی دیده می‌شود (تصویر ۱۵) و از این بابت به نظر می‌رسد گوی مچید بیشتر از آنچه تحت تأثیر زیبایی‌های هندسی و کاشی‌های خود باشد، تحت تأثیر مرمت‌ها قرار گرفته است. که عدم وجود شیوه اقدام یکسان در این صرافاً استفاده از گچکاری مدد نظر بود (تصویر ۱۴). این امر به ویژه در مرمت سنگ‌های مرمریت منحصر به فرد بخش گنبدخانه است، که بازسازی الگوها به صورت گچکاری بوده است و هیچ تلاشی برای توجه به زیبایی و ارزش‌های این

جدول ۵. اولویت‌های مرمتی در تزیینات و کاشیکاری‌ها. مأخذ: نگارندگان بر اساس وهابزاده، ۱۳۸۵.

اولویت	موارد
۱	پشت‌بندی و تثبیت کاشیکاری‌های موجود
۲	بازسازی قاب‌های آجری سازنده خطوط افقی و عمودی معماری داخلی، کتیبه‌ها بر طبق نمونه‌های موجود
۳	تمیزکاری سطوح و لکه‌های خالی بین کاشیکاری‌ها (گندخانه)، سفیدکاری آن‌ها با شمشه کشی و کرم‌بندی (بدون موج) (سطح سفیدکاری ۳-۲ میلی‌متر پایین‌تر از سطح کاشیکاری)
۴	کادر‌بندی کتیبه‌ها، نقاشی داخل قاب‌بندی‌ها و گره‌بندی‌ها
۵	تمکیل و نقاشی کلمات و آیات ریخته حدفاصل کتیبه‌های قرآنی با اسلامی‌های زمینه آن با مشخصات سابق
۶	طراحی و نقاشی اسلامی‌های لچکی‌ها با توجه به بخش‌های دیگر و قرینه‌های موجود
۷	طراحی و نقاشی گره‌کاری از اره گندخانه با توجه به مدارک و بخش‌های موجود

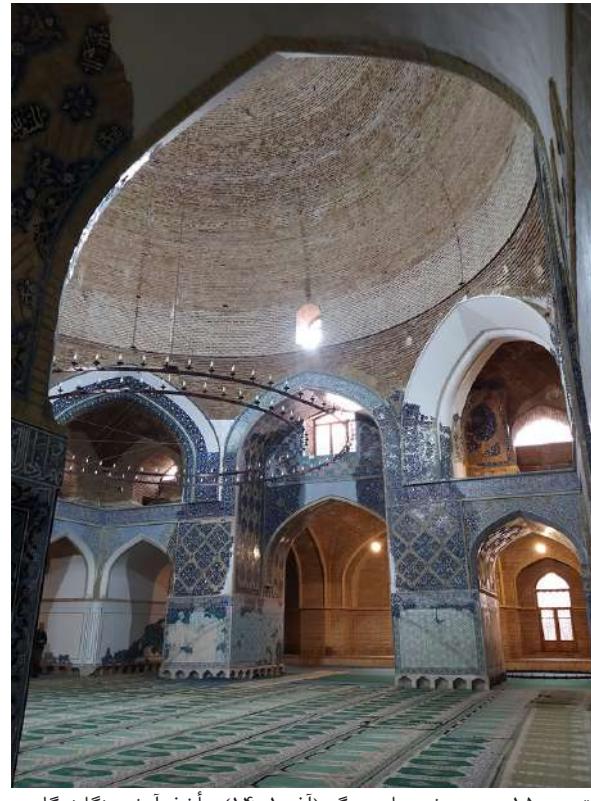
بنا موزه‌ای بر این منظور شکل گیرد و با مستندنگاری تمام فعالیت‌ها، همگان در جریان روند مرمت قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

ارسن مظفریه از مجموعه‌های مهم دورهٔ ترکمانان قره‌قویونلو است و در تداوم مجموعه‌سازی‌هایی صورت می‌گیرد که پیش از این با مجموعه‌های ابواب البری همچون ربع‌رشیدی و غازانیه شروع شده بود. ارسن مظفریه شامل بناهای مختلفی بود و شاخص‌ترین آن مسجد مجموعه بوده است که امروزه به نام گوی مچید شناخته می‌شود. خیلی‌ها اعتقاد دارند مسجد الهام گرفته از معماری مساجد آناتولی است ولی با نگاهی دقیق‌تر با توجه به الگوی مساجد ایرانی می‌توان به نسبت و ارتباطی بیانشان دست یافت. با تطبیق نمونه‌الگوی چهارابوانی گنبدار با ساختار پلان گوی مچید می‌توان گفت که این الگو با تک گنبد به گونه‌ای متفاوت از طرح شناخته‌شده الگوی مساجد ایرانی در آن به کار گرفته شده است. که بیانگر موضوع مهمی است و مانند تزیینات مسجد که تکامل کاشیکاری ایرانی است، فرم و پلان گوی مچید هم خاستگاهی ایرانی دارد. در حالی که به طور کلی عناصر ویژگی‌های معماری بنا و امداد معماری ایرانی است. با نگاه جزئی‌تر به اطلاعات برجای‌مانده از بنای اولیه مسجد و تحلیل آنها، ساختار گوی مچید را می‌توان تصور و توصیف کرد و تعمیرات و مرمت‌های انجام‌شده به منظور حفاظت و نگهداری از گوی مچید دارای ضعف‌های مبانی است و البته در طی دوران هم تغییرات صورت گرفته در آن سبب تفاوت وضعیت کنونی با بنای اولیه شده است. امروزه ماحصل عملیات مرمتی در بخش تزیینات بنا همسو با مبانی به جلو رفته ولی در بخش هندسه و تناسیات ویژگی‌های ساختار اولیه بنا رعایت نشده است. مانند گنبد بزرگ مسجد که متفاوت و گنبد اولیه روی گریوی قرار داشته و تناسبات سردر و روودی متفاوت‌تر و مرتفع‌تر از وضعیت کنونی بوده است و یا تفاوت مناره‌های کنونی مسجد از مواردی است که می‌توان اشاره کرد.

تصویر ۱۴. جبههٔ شمالی و ورودی مسجد (فروردین ۱۴۰۲). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۵. دید به شبستان بزرگ (آذر ۱۴۰۱). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

فهرست منابع

- ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۸۳). روضات الجنان و جنات الجنان (تصحیح جعفر سلطان القرائی). تبریز: ستوده.
- اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. (بی تا). آرشیو اداره کل استان آذربایجان شرقی. تبریز.
- انصاری، مجتبی و نژادابراهیمی، احمد. (۱۳۸۹). هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام). کتاب ماه علوم و فنون، ۲(۱۲۹)، ۴۵-۳۵.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۳). سبک‌شناسی معماری ایرانی (تدوین غلامحسین معماریان). تهران: معمار.
- پیروی، مهناز و کبیرصابر، محمدباقر. (۱۳۹۵). اهمیت شناخت پیشینه سایت در رویکرد حفاظت جامع. نمونه موردی: سایت پیرامون مسجد کبود تبریز. آرانشهر، ۹(۱۷)، ۱۱-۴.
- جوادی، حسن. (۱۳۵۲). ایران از دیده و نیزیان (از روزگار اوzon حسن تا دوران شاه طهماسب). بررسی‌های تاریخی، ۴۹(۱)، ۸۷-۳۶.
- حق پرست، فرزین و نژادابراهیمی، احمد. (۱۳۹۳). بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کبود) بر اساس اسناد و متون تاریخی. پژوهش‌هنر، ۹(۷)، ۸۹-۹۴.
- دهقانی تفتی، محسن؛ مدرس‌زاده، زهرا السادات و معماریان، غلامحسین. (۱۴۰۰). ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران، ۱۰(۱)، ۵-۲۳.
- دیباچ، اسماعیل. (۱۳۳۴). راهنمای آثار تاریخی آذربایجان شرقی. تبریز: انجمن آثار ملی آذربایجان.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۶۸). شکل‌گیری تبریز، شهرهای ایران (به کوشش محمديوسف کياني). ج. ۳. تهران: جهاد دانشگاهی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۹). تبریز خشتی استوار در معماری ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- کبیرصابر، محمدباقر و امجد محمدی، امیر. (۱۳۹۸). طبیعت سیاست و معماری: بازخوانی برهم‌کنش مؤلفه‌های طبیعت سیاست و فرهنگ در

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

نژاد ابراهیمی، احمد و جوادپور، آیلار. (۱۴۰۲). مطالعه معماری گوی مچید (مسجد کبود) تبریز برای تطبیق با مرمت‌های انجام‌یافته. مکتب احیاء، ۱(۱)، ۲۴-۳۳.

URL: <http://jors-sj.com/article-1-23-fa.html>

DOI: 10.22034/1.1.24

